

NYA AVHANDLINGAR

Susanne Wollinger: *Mannen i ledet. Takt och otakt i värnpliktens skugga*. Carlssons, Stockholm 2000. 160 s., ill. English summary. ISBN 91-7203-983-3.

Med denna avhandling tar etnologin ett rejält steg in i en miljö som – med få undantag – hittills undandragit sig forskarnas intresse. *Mannen i ledet* handlar nämligen om den cirka årslånga värnpliktsutbildning som under nästan exakt ett sekel spelat en avgörande roll i den svenske mannens vuxenblivande.

Den obligatoriska och allmänna värnplikten har sedan 1970-talet blivit allt mindre obligatorisk och allmän. Många frikallas numera i samband med mönstringen – och andra får i samband med inryckningen besked om att utbildningen inställts. Likväl är ”lumpen” alltså ett mycket konkret fenomen för horder av unga män – och det är om detta studien handlar.

Det är en lokalt och tidsmässigt väl avgränsad undersökning. I fokus står Wendes artilleriregemente, som när avhandlingsarbetet startade just hade flyttat från Kristianstad till Hässleholm. Regimentet är dock ett påfallande anonymt ramverk. Det egentliga objektet är ett pjäskompani och dess fem plutoner.

Tidsramen är – med undantag för smärre glidningar framåt och bakåt – ”utbildningsåret” för en särskild militärkategori, nämligen 7-månaderssoldater. De rycker in på hösten (i oktober månad) och lämnar regementet i slutet av maj, tillsammans med kompaniets övriga värnpliktscategorier. Dessa, som rycker in i olika intervaller före 7-månaderssoldaterna, går olika befälsutbildningar om 10, 12 respektive 15 månader. Grupp-, plutons- och kompanibefälselever, som de kallas, berörs förvisso i studien (särskilt de sistnämnda). Men det är ”soldaterna” som står i centrum – och det är deras värnpliktstid som vi får följa.

Avhandlingen är uppdelad i fem huvudkapitel. I introduktionen beskrivs bland annat de grundläggande frågeställningarna. Ett centralt begrepp här är ”möten”. Mer precist är det två sorters möten i den militära vardagen som lyfts fram. Dels handlar det om mötet mellan en rad unga män som under en längre tid

sammanförs i en synnerligen otidsenligt tät konstellation. Man arbetar tillsammans, äter vid samma bord och sover i samma rum. Dels handlar det om ynglingars möte med en för vår tid egenartad institution, med ett strikt hierarkiskt system som sätter disciplin och lydnad i främsta rummet.

Grundproblemet gäller de värnpliktigas förhållningsätt till dessa två typer av möten. Hur agerar de och hur reagerar de? Hur skapas en hanterbar ”mening” med en tillvaro som så radikalt skiljer sig från det vardagliga och invanda?

I ett metodkapitel betonar författaren att målsättningen inte varit att studera värnpliktstiden enbart i form av personliga upplevelser och erfarenheter – det vill säga den sorts kunskap som vanligtvis emanerar ur intervjuer. Här fokuseras också ”det som faktiskt händer och sker” – med andra ord hur värnpliktiga och andra berörda betar sig i allehanda slags situationer.

Detta har bland annat medfört ett variationsrikt empiriskt material, där det är svårt att dra entydiga gränser mellan kategorierna. Här finns till exempel tematiskt strukturerade intervjuer med enskilda och grupper. Här finns också informella, och ibland mycket korta, samtal som just råkade utspinna sig i ett eller annat sammanhang och som sedan noterades i form av minnesanteckningar. Här finns också bandade dokument som startar som en sedvanlig intervju men som strax övergår till att dokumentera ”vad som sker på luckan”. En person kommer in och avbryter. Ett helt nytt samtal utspelas som inte alls har med intervjutemat att göra.

Efter de två inledande kapitlen följer ett mycket kort avsnitt om den alltså obligatoriska mönstringsproceduren. Förutom en översiktlig historik över de förändringar som skett under 1900-talet får vi här följa en kull ungdomar som genomförde sin mönstring under två dagar hösten 1995.

Huvudkapitlet – Lumparliv – omfattar nästan hälften av avhandlingen. Kapitlet har ett tydligt kronologiskt ramverk. Det startar med 7-månaderssoldaternas inryckning och slutar med deras utgång ur regementstillvaron. Men kronologin är inte konsekvent genomförd. Vårvinterns fältövningar följs till exempel av loge-

mentstillvaron under den stundande julhelgen. Det innebär att kronologin inte varit den helt styrande principen. Syftet har snarare varit att belysa händelser och tillstånd som är viktiga för den problematik av handlingen kretsar kring – mötet mellan de unga männen å ena sidan och deras möte med den militära organisationen å den andra.

Det finns ett återkommande mönster i presentationen av dessa tillstånd och händelser. Ofta börjar de med synnerligen konkreta situationsbeskrivningar, där författarens närvaro i logementet, på kaserngården eller på övningsfältet framstår ytterst påtagligt. Och som läsare känner man sig här i högsta grad delaktig i författarens närvaro.

Ur dessa konkreta beskrivningar utspinner sig sedan ett resonemang som syftar till en mer inträngande förståelse av vad som i kulturell mening pågår i det yttre iakttagbara skeendet. Det handlar om personliga övertåganden och strategier, om känslor och värderingar, om hänsyn, rädsla, osäkerhet, kontroll och behärskning.

Dessa teman varierar i längd. Somliga är korta – och består huvudsakligen av författarens egna reflexioner. Andra är längre – och de kompletteras ofta med såväl empiriska som teoretiska fördjupningar.

Sammanfattningsvis behandlar kapitlet följande: Först får läsaren följa de nyinryckta soldaternas trevande möte med etablissemang. Det handlar bland annat om att tillägna sig de allra mest grundläggande militära begreppen och ordningsreglerna – och att hantera en ständigt närvarande osäkerhet om vad man får och inte får göra. Ett avsnitt berör den begynnande militära skolningen. Det gäller här att snabbt lära sig att stå och gå rätt – och att också inleda den mer professionella inskolningen till den militära funktionen den värnpliktige ska fylla. I avsnittet "Föräldrade krav och uppmjukade former" diskuteras bland annat hur de värnpliktiga betraktade – och förhöll sig till – olika former av reglementsensligt uppträdande. Ett fjärde tema uppehåller sig vid den "privata" sfären – vilket i detta sammanhang betyder logementet. Mest uppmärksammas här relationerna – eller samspelet – mellan de värnpliktiga. Det gäller till exempel frånvaron av avskildhet och behovet av hänsynstagande, om gruppbildningar och om allmänna reflexioner om hur man kan bete sig mot somliga men inte mot andra.

Det femte avsnittet innebär ett brott i tid och rum. Här förflyttas vi från det regementsbundna till vårvinterns och vårens fältövningar. Liksom i andra delar av kapitlet levereras en rad detaljerade skildringar av specifika

händelseförlopp, till exempel hur man reser tält och ställer i ordning en artilleripjäs. Och vi får också ta del av vad som snarast kan beskrivas som anti-händelser: den sysslolösa väntan på att något ska hända. Till detta kopplas mer allmänt hållna diskussioner. Fältsituationen tycks till exempel skapa förutsättningar för ett friare förhållningssätt till "det reglementsensliga" än vad som är fallet på kaserngården. Och det är också tydligt att den strapatsfyllda och fysiskt mer krävande fältsituationen tar sig konkreta uttryck i en hel del tal om och tankar om självkänsla och gruppidentitet.

Kapitlets avslutande del – "Mellantider" – tar sitt avstamp i tiden före jul. Knappast därför att julfrändet intar någon betydande roll i det militära utbildningsåret utan snarare därför att juluppehållet fungerar som en utgångspunkt för en diskussion om "tid". Ett viktigt inslag i organiseringen av den värnpliktiga tillvaron, visar författaren, är tal om och tankar om tid. Före och efter jul är endast en sådan tidsmässig distinktion. Men den mest magiska tidpunkten är – föga förvånande – dagen för den militära utryckningen. Och här får vi i detalj följa de allra sista dagarna och förberedelserna – och känslorna – inför den definitiva utmarschen.

Efter huvudkapitlet följer ett avslutande kapitel med en mer samlad diskussion om avhandlingens huvudtema. Vissa diskussionspunkter har redan berörts, till exempel frågorna om anpassningen till militär disciplin, och här tycks det gå ut på att finna den gyllene medelvägen. Det gäller att inte vara *för* plikttrögen, men tillräckligt plikttrögen för att inte dra till sig befälens onda öga. Diskussionen vidgas här till att beröra även relationen mellan olika kategorier av värnpliktiga. Med fokus på 7-månaderssoldaterna och kompanibefälseleverna, med 15 månaders utbildning, visar författaren att det snabbt utvecklas en tydlig *vi-anda* inom respektive grupp. Man har lätt för att karaktärisera den egna kategorin och lätt att se likheter mellan dess medlemmar. Och lika tydligt kan den andra parten beskrivas – och det görs ofta i just särskiljande termer.

Men i avslutningskapitlet vävs också in en del nya diskussionsteman. I ett av dem diskuteras lumpens betydelse som fas i vuxenblivandet. Här är det intressant att notera spännvidden i förhållningssätt. Vissa ser det dryga halvåret som ett opassande ingrepp i vägen mot en etablerad tillvaro: här riskeras nyetablerade relationer och här sätts käppar i hjulen för att få in en fot på arbetsmarknaden. Men lumpen kan också vara ett legitimt och välkommet "time-out" från just vuxenblivandets alla krav och förväntningar.

Här förs också ett resonemang om kvinnlig värnplikt. Visserligen fanns det inga kvinnliga värnpliktiga eller befäl vid det aktuella kompaniet, men temat är ändå relevant. En intressant iakttagelse – åtminstone i mina ögon – är den påtagliga tvehågsenhet som framträder hos de intervjuade unga männen. En ”komplika-tion” är nämligen att kvinnor kommer till det militära under helt andra förutsättningar än män. Kvinnor har helt enkelt ingen plikt – utan de kommer för att de verkligen vill. Och detta tycks skapa en obalans mellan könen. Vad det i praktiken betyder är kanske inte det intressanta utan just att det ger förutsättningar för en mer grundläggande särhållning mellan könen.

Susanne Wollingers avhandling är, som sagt, banbrytande. Det är den första mer omfattande etnologiska studien av den ”allmänna och obligatoriska” svenska värnpliktsutbildningen. Som dokument över – eller, med tanke på de många utmärkta fotografierna, varför inte säga bild av – ett utbildningsår har avhandlingen också många starka sidor. Framför allt vill jag betona närvarokänslan. Som läsare känner man att man verkligen stod där mitt ibland de nyinryckta, när de för första gången skulle inventera förrådet av ”personliga” tillhörigheter – allt från ankelsockor till hjälmduk. Eller långt senare, när de på fältövningarna rutinerat kunde ta sig vissa friheter gentemot befälen.

Resonemangen kring de händelser och tillstånd som spelas upp är också genomgående intressanta. Här betonas ofta också att det handlar om möjliga tolkningsalternativ, inte om absoluta oomtvistliga sanningar.

Språket förtjänar också en eloge. Avhandlingen är inte bara lättläst och inbjudande. Själva språkbilden, om uttrycket tillåts, bär, som jag upplever det, en omisskännlig prägel av det liv och leverne som författaren var delaktig i under fältarbetsperioderna.

Men det finns också en del brister. Här vill jag uppmärksamma den i mina ögon mest påtagliga svaga punkten. Redan inledningsvis – i introduktionen – står två meningar som först förbryllade mig men som efterhand visade sig minst sagt träffande. ”Men det ska sägas med en gång. Diskussionerna kommer inte att kretsas särskilt mycket kring vapen eller skjutövningar, mer kring kulturella och sociala aspekter av värnpliktens vardag.” Mitt intryck är nämligen att åtskilligt av det ”specifikt militära” i värnpliktens vardagsliv har hamnat på undantag – eller helt enkelt glömts bort i forskningsprocessen.

Själva hanteringen av de tunga artilleripjäserna är ett sådant exempel. Visst kan man mycket väl tänka sig att

den verksamheten – och dess sociala konstellation – hade varit ett intressant tema ur just ett kulturvetenskapligt perspektiv. Det är i det sammanhanget symptomatiskt att inte någon av de tre skildringarna av fältövningar behandlar hela fältperioden. De två första handlar – grovt sett – om resan ut och om den första dagens aktiviteter. Den tredje redovisar intryck av den sista övningsdagen, när soldaterna är trötta och smutsiga och mest av allt längtar hem till luckan. Jag har svårt att förstå poängen med att bortse från ett ”aktivitetsfält” som rimligen bör vara fyllt till brädden med relevanta kulturella processer, både inom kategorin värnpliktiga och – inte minst – beträffande relationen mellan värnpliktiga och befäl.

Eftersom ”det specifikt militära” ges en undanskymd roll i förhållande till allt som händer och sker på framför allt logementet får också officerarna en knappt skönjbar position i framställningen. Det handlar mest om sporadiska omnämnanden av de värnpliktigas åsikter om olika befäl, men detta ligger långt ifrån en mer inträngande granskning av mötet mellan hög och låg i den militära hierarkin – något som hade varit möjligt att genomföra i just denna sorts fältstudie.

Den principiella kritiken gäller också i hög grad beskrivningen av de värnpliktiga själva. Det är ”pjäsmän” som studien fokuserar, det vill säga soldater som hanterar artilleripjäser och som utbildas under 7 månader. Men redan på den punkten uppstår en oklarhet i och med nedtoningen av den rent ”militära” verksamheten. På s. 63 informeras nämligen om att ”logementen delades av värnpliktiga med olika befattningar, exempelvis riktare, gruppbefäl, pjäsmän och fordonsförare, med undantag av logement 8 där det bara bodde kompanibefälselever”. Även om det framför allt är pjäsmän och kompanibefälselever som medverkat i intervjuerna tycks det med andra ord som att den mest framträdande sociala konstellationen – logementet – har en helt annan uppbyggnad än den militära kategorin ”pjäsmän”.

I ett inledande avsnitt konstaterar författaren följande: ”Kompanibefälen (KB) ryckte in under mars månad, plutonsbefälen (PB) i juni, gruppbefälen (GB) i juli/augusti och meniga (pjäsmän, riktare, fordonsförare m.fl.) i oktober. Därefter väntade drygt sju månaders gemensam tillvaro inne på kasernerna och ute i fält, fram till utryckningen i maj. De olika inryckningstiderna var betydelsebärande i flera avseenden, bland annat i den meningen att alla som ryckte in efter kompanibefälen tog steget in i ett redan påbörjat sammanhang” (s. 49). Det är mot den bakgrunden närmast ett mysterium

att studien inte i något avseende uppmärksammar *samtliga* kategorier av värnpliktiga och analyserar åtminstone någon aspekt av den "betydelsebärande" inryckningsproceduren.

Kritiken till trots är detta en avhandling som utan tvekan identifierar ett intressant och spänningsladdat etnologiskt fält. Jag hoppas – och tror – att den med sin entusiastiska och medryckande framtoning inspirerar och lockar till nya forskningsinsatser.

Sören Jansson, Uppsala

Håkan Andréasson: *Resenärer i bilsamhället. Vardagligt resande i kulturell belysning*. Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige nr 30. Göteborg 2000. 284 s. English summary. ISBN 91-85838-50-0.

Håkan Andréassons avhandling i etnologi analyserar och förklarar faktorer bakom vårt bilberoende. Till formen handlar den om vardagligt resande, framför allt bilresande, och tolkningen görs utifrån tre intervjuundersökningar om dagligt resande med bil och kollektivtrafik i Göteborg. Ämnet framstår som långt trivialare än mycket annat av svensk etnologi, men är desto viktigare. Vardagsresande ur kulturellt perspektiv är dåligt utforskat, och forskningen har dominerats av teknologiska och ekonomiska synsätt. Så kunskap behövs, och som en av förklaringarna till vårt vardagsberoende av bilen lyfter avhandlingen fram människors önskan att varje dag få vara en stund alldeles ensamma och i fred. Det kan man vara i en bil. Men den visar också hur unga människor resonerar när de nu tar avstånd från föräldragenerationens onyanserade bilberoende och bilens dominans i storstadstrafiken.

Som hos många etnologer är avhandlingen ett arbete där empiriskt material får exemplifiera användbarheten i rådande teoribildningar kring socialt och kulturellt liv, i det här fallet modernitetssociologerna Anthony Giddens, Ulrich Beck, Alberto Melucci och Håkan Thörn. Bearbetningen av det empiriska materialet visar på hantverksskicklighet, metodiskt sinne och förståelse för värdet av denna typ av empiri. Författaren skall också ha en eloge för att i så många år, som en doktorsavhandling ofta tar att få fram, förmått att hålla fast vid ett så oglamoröst ämne som vardagsresor är. Det är dock en försiktig avhandling, där författaren avstår från mer långtgående funderingar över möjliga förklaringar till vårt bilberoende.

Intervjuundersökningarna har delvis finansierats som uppdragsforskning, men avhandlingen har i huvudsak en uppdragsgivare – författaren, som med sitt arbete önskar "flytta fram förändringspotentialerna" för en framtida måttligare biltrafik än dagens. I ett kort efterord hoppas Andréasson att en effektiv och lättillgänglig kollektivtrafik i framtiden skall avlasta stora delar av storstädernas onödiga biltrafik. Under arbetets framskridande har Andréasson varit knuten till en av grupperna inom Autumn, det stora tvärvetenskapliga projektet kring bilism, som Emin Tengström startade för ungefär tio år sedan och som nu lever kvar med MACS-gruppen (Man, the Automobile, Culture and Society). Från gruppen har flera avhandlingar kommit.

Resenärer i bilsamhället är uppdelad i fyra delar. Den första presenterar ämne, metod, forskningsfält, teoretiska utgångspunkter etc., andra delen beskriver den svenska massbilismens framväxt, den tredje sammanfattar det empiriska innehållet och den fjärde analyserar detta utifrån olika teman.

Andréasson har som många svenska etnologer under 1990-talet ett konstruktivistiskt synsätt men är samtidigt en etnolog med associationer till 1970- och det tidiga 80-talets interaktionism. Även språkbruket med sina formuleringar som "enskilda individers subjektiva uppfattningar och beteenden", att "blottlägga sociala sammanhang" och "socioekonomiskt skilda miljöer" associerar bakåt i tiden. Det visar på etnologins inre sega strukturer och mångfald.

Som vanligt bland etnologer är Andréasson inte ute efter att skapa ny teoribildning utan ser teori som verktyg, ett medel för perspektivering och ett sökinstrument för att förstå verkligheten. Tolkningen av materialet håller sig sedan inom fyra fält.

Han menar att väsentligt för förståelsen av de vardagliga resvanorna är att anknyta till en av hörmpelarna i modernitetsdiskursen, dvs. utvecklingen mot alltmer ökad individualism (något som både Giddens, Beck, Melucci och Thörn tar upp). För den här studiens empiriska material passar detta bra, medan andra etnologer som har använt Giddens ju ibland har varit mer tveksamma. Vidare ser Andréasson det moderna samhällets förmåga till reflexivt tänkande som en möjlighet till förändring, alltså att vi kritiskt vänder och vrider på information (något som återigen Giddens, Beck, Melucci och Thörn diskuterar). Genom ett flöde av expertkunskap med motsägelsefulla budskap lever människor med en ständig känsla av att inte ha tillräcklig information, och det skapar ett ambivalent förhållnings-